

Az Edinburghi Egyetemi Könyvtár tapasztalatai a könyvtárközi kölcsönzésben: haldokló szolgáltatás vagy új lehetőség?

A könyvtárközi kölcsönzéssel foglalkozó munkatársak közötti beszélgetésekből azt a következtetést lehet levonni, hogy a szolgáltatás iránt csökken az igény, amit a statisztikák is alátámasztanak. Mindössze 15 év telt el azóta, hogy írógépen, indigóval töltötték ki a *BLDSC* hárompéldányos kéréslapját! A cikk áttekinti, hogyan zajlott ez az időszak az *Edinburghi Egyetemi Könyvtárban* (*Edinburgh University Library = EUL*).

Könyvtárközi kölcsönzés Edinburghban

Az 1992. évi pénzügyi válságot követően az EUL-ban sok folyóirat előfizetését le kellett mondani. A könyvtár költségvetése évről évre csökkent, miközben a folyóiratok ára évente 8–9%-kal emelkedett. Ennek következtében az egyetem munkatársainak és hallgatóinak teljesített könyvtárközi kérések száma az 1991–1992. évi 11 ezerről 1997–1998-ra megkétszereződött. A növekedésnek ez az üteme a többi egyetemi könyvtárnál is megfigyelhető volt.

Kezdetben (naivan) úgy gondolták, hogy az elektronikus folyóiratok jótékony hatással lesznek a költségvetésre. Sok kiadó a nyomtatott folyóirat előfizetésekor lehetővé tette az elektronikus változat ingyenes elérését. Újabb és újabb e-folyóiratok indultak, arányuk majdnem kétszerese lett a nyomtatott címeknek. Ebben az időben a megszállott egyetemi kutatók úgy gondolták, hogy elektronikus folyóiratok nélkül nem lehet dolgozni. Ugyanakkor néhány tudományterületen az elektronikus változat használata kevésbé jól működött, pl. a színes nyomtatott kiadvány hiánya miatt. Az orvos- és természettudományi területen a kutatók lelkesedtek az elektronikus folyóiratokért, addig a pontig, amíg azok automatikusan és térítésmentesen voltak elérhetőek.

Az elektronikus folyóiratok megjelenése számos új kihívást jelentett a könyvtár vezetése számára, és változásokat hozott a szolgáltatásokban. Néhány példa: mivel az e-folyóiratok nagy része a nyomtatott változat előfizetéséhez volt kötve, a késedelmes megújítás többször az e-változat figyelmeztetés nélküli elérhetetlenségéhez vezetett. Ezt a problémát a kiadókkal folytatott tárgyalásokkal nagyrészt sikerült kiküszöbölni. Váratlanul érte a könyvtár néhány nagy használóját, köztük a *Nemzeti Egészségügyi Szolgálat* (*National Health Service = NHS*) klinikai dolgozóit, hogy míg a nyomtatott folyóiratokat korlátozás nélkül forgathatták, az elektronikus változatra vonatkozó licenc rájuk nem vonatkozott. Az ehhez hasonló kérdések, és az e-folyóiratok számának exponenciális növekedése oda vezetett, hogy a könyvtárban új munkakört kellett létesíteni, az elektronikus forrásokkal foglalkozó könyvtárosét (*electronic resource librarian*).

A következő lépés a „nagy üzlet” (*big deal*) volt. A könyvtárosok abban reménykedtek, hogy a csomagokra történő előfizetés egyszerűsíti a szabályokat, sokkal több e-folyóirat válik elérhetővé. Szakmai vitákban ezt a megoldást úgy értékelték, hogy míg a könyvtárosok szabadon állíthatták össze a nyomtatott változatban előfizetendő folyóiratcímeket, az elektronikus folyóiratok választékáról a kiadók döntenek. Ez a váltás továbbra is háttérrel van a gyűjteményszervezésre, és a költségvetésben új források beszerezhetőségére.

Az elektronikus folyóiratok hatását a könyvtárközi kölcsönzésben az utóbbi években többen is dokumentálták. A *Glasgow-i Egyetemi Könyvtárban* a *ScienceDirect* hatását vizsgálták (I. *TMT*, 51. köt. 10. sz. 2004. p. 469–471.). Edinburghban is végeztek felmérést a *ScienceDirect* használatbavételének következményeiről: az 1995. augusztus–2001. július közötti könyvtárközi kérések számát hasonlították össze a 2001. augusztus–2005. kö-

zepéig terjedő időszakban kapott kérések számával. Edinburghban a ScienceDirectből 2001 óta mintegy 1800 címet érnek el, a visszamenőleges állomány 1995-ig férhető hozzá. 1995–2001 között a címek felénél nem sokkal többre érkezett kérés (összesen 9280 megrendelés), míg a második vizsgált időszakban mindössze harmadukra (1940 kérés). Bár az utóbbi időszak kéréseit még nem elemezték részletesen, feltételezik, hogy 1995 előtt megjelent folyóiratszámokra vonatkoztak, amelyek nincsenek benne a ScienceDirect licenclében.

Dokumentumszolgáltatás e-folyóiratokból

Az e-folyóiratok számának jelentős növekedése mindenképpen a használókat szolgálja. Ugyanakkor újabb kihívást jelent a könyvtáraknak. A kiadók sajátos módon határozzák meg feltételeiket. A könyvtárközi kölcsönzésben dolgozók sokszor nem tudnak eligazodni a jogi zsargonban, az EUL-ban is frusztrálta őket mind kérő, mind küldő szerepükben. Általában elutasítják az e-folyóiratokból kért cikkekre vonatkozó megrendeléseket, egyszerűen azért, mert nem tudják egyértelműen megállapítani a korlátozásokat. Ugyanezért nem küldenek kéréseket olyan könyvtárakba, ahol csak elektronikus állományok vannak, mert ezeket előrelátólag vissza fogják utasítani. Tartanak attól, hogy mindez a könyvtárak közötti jó együttműködés rovására mehet. Az idő haladtával azonban meglepetéssel tapasztalták, hogy egyre több kiadó rögzíti a licenclében a könyvtárközi kölcsönzés feltételeit. Az EUL-ban megvettek egy elektronikus forrásokat kezelő programcsomagot, amely megkönnyíti a licencekből a dokumentumszolgáltatásra vonatkozó feltételek kivonatolását.

A könyvtárközi kölcsönzési kérések típusai

Az e-folyóiratok megjelenésétől azt várták, hogy inkább a cikkmásolatok iránti kérések száma fog csökkenni, mint a kölcsönzéseké. Ugyanakkor az 1997 óta eltelt évek statisztikáit elemezve az derül ki, hogy csökkent az EUL olvasói számára kölcsönkért könyvek száma is. A jelenséget egyelőre nem tudják megmagyarázni. A könyvtárközi kölcsönzési kérések lassú, de folyamatos csökkenése mellett nőtt a tengerentúlról teljesített kérések száma és aránya. Míg az 1997/1998. évben mindössze 76 kérést teljesítettek a tengerentúli országokból, 2004/2005-re ez a szám 329-re nőtt. En-

nek több oka is lehet. A kéréseket először a BLDSC-be küldték, ha ott nem tudták teljesíteni, akkor kerestek a COPAC-ban; a hibák kiküszöbölése érdekében az Egyesült Királyság területére irányuló lelőhelykereséssel a Skót Nemzeti Könyvtárban foglalkoztak. A tengerentúli lehetőségekkel, pl. a BLDSC világméretű kereséseivel ritkán éltek, elsősorban a jelentős költségek miatt. Bár megvolt a lehetőség a WorldCaten keresztül a külföldi keresésekre, ezt nagyon költségesnek és időigényesnek tartották.

2000 körül azt tapasztalták, hogy több kérés érkezett, mint amennyit az Egyesült Királyságban teljesíteni tudtak. Ezek nagy része a tengerentúlról érkezett, ahol a hallgatók tandíjat fizetnek az egyetemeken. A könyvtárközi részlegnek döntenie kellett, hogy vagy több időt és pénzt fektet be a kérések teljesítésébe, vagy alacsonyabb szintű szolgáltatást nyújt. A mentőkötelet a *Kutatókönyvtárak Csoportja (Research Libraries Group = RLG) SHARES* hálózati kölcsönzési rendszere jelentette. Sok más egyesült királysági könyvtárral együtt az EUL is csatlakozott 2001-ben a SHARES-hez. Bár az Egyesült Királyságban működő *CURL (Consortium of University and Research Libraries)* – amelynek az EUL is tagja – is lehetővé teszi a tagok között a könyvtárközi kölcsönzést, a csatlakozás legnagyobb előnye az, hogy igénybe tudják venni az USA nagy könyvtárait. A rendszerben az elszámolásra egy évben egyszer kerül sor, amikor a hálózat tagjai egy számla alapján egyenlítik ki egymással szembeni tartozásaikat.

Tézisek

A tézisek kölcsönkérése és -adása örökzöld téma. Az új dokumentumok bibliográfiai adatainak elérhetőségével párhuzamosan nőnek a kutatók elvárásai. A téziseket általában a különgyűjteményekben tárolták hagyományosan védett módon, azaz sok esetben a könyvtárak nem engedték, hogy az olvasók kivigyék az épületből. A BLDSC mikrofilm szolgáltatása megoldja ezt a problémát, de az EUL-ban a mikrofilmolvasók szintén a Különgyűjtemények osztályán találhatóak, ahol rövidebb a nyitva tartás. Mivel a kutatók panaszkodtak a mikrofilmolvasók nehézkes használatára, a megoldást a papírmásolatok rendelése jelentette a BL-től.

Folyamatosan nő a tengerentúli tézisek iránti kérések száma. Bár sok könyvtár folytat az EUL-hoz hasonló politikát, mégis az USA-ban sok kis könyv-

tár térítésmentesen vagy nem nagy összegért megküldi a kért anyagokat. A tudományos munkák beszerzésének másik módja a szerző közvetlen megkeresése; az EUL-ban ezt az utat is követik.

Az EUL-ban elfogadott rend szerint a PhD-téziseket az Egyesült Királyságon belül lehet kölcsönözni, ha abból két példány van a könyvtárban, de a tengerentúlra egyelőre nem. Annak érdekében, hogy a tudományos anyagok ne a sötét raktárakban porosodjanak, elindították a *Theses Alive!* (Élő tézisek) projektet (www.thesesalive.ac.uk), amelynek célja a tézisek elektronikus archívumának létrehozása. Az Edinburgi Egyetem irányításával kidolgozták az elektronikus tézisek adatbázis-kezelő rendszerét. A projekt 2004 végén fejeződött be, eredménye az *Edinburghi Tudományos Kutatási Archívum* (*Edinburgh Research Archive = ERA*, www.era.lib.ad.ac.uk) lett, amely az Edinburgi Egyetemen megvédett disszertációk téziseit tartalmazza, és egyéb kutatási anyagokat. Az adatbázis folyamatosan épül, a korábban védett disszertációkat – megrendelésre – digitalizálni fogják. Nem biztos, hogy mindez közvetlen előnyt jelent a könyvtárközi kölcsönzés számára, de csökkentheti az elutasított kérések miatt érzett csalódást.

Biztonságos Elektronikus Szolgáltatás

A BLDSC *Biztonságos Elektronikus Szolgáltatása* (*Secure Electronic Delivery = SED*) indulásakor nem volt problémamentes. Az EUL-ban a csatlakozással megvárták, amíg a szolgáltatás túllendül a kezdeti nehézségeken, és 2005 februárjában kértek fel 30 posztgraduális hallgatót és munkatársat, hogy vegyenek részt a kísérleti szakaszban. Végül tizenöten maradtak, akik sikeresen vettek részt a tesztelésben, közülük nyolcan gyorsan megtanulták a rendszer kezelését, és rendszeres felhasználóivá váltak. Akiknek gondjuk volt a digitális jogkezeléssel, kiestek. A kísérleti időszakban mindössze azt a hibát észlelték, hogy a cikkmásolat a felhasználó gépe helyett a könyvtári PC-re érkezett.

Az EUL-ban akkor döntöttek a SED megrendeléséről, amikor a BLDSC úgy csökkentette az árakat, hogy a SED útján küldött cikkek kevesebbe kerüljenek a hagyományos szolgáltatásnál. Az új szolgáltatási lehetőséget nem mindenki fogadta lelkesen. Volt, akinek a levelezőrendszerével, másoknak a felhasználói nyilatkozattal volt problémájuk. A kutatók látszólagos közömbössége némi megle-

petést okozott, mert máskor ugyanezek alig várták, hogy birtokba vehessék az új fejlesztéseket. A költségeket az EUL-ban úgy számolják, hogy 2004–2005-ben 2000 fonttal többet kell fizetni a papíron kapott másolatokért, mint a SED keretében küldöttekért. Másrészt a munkatársaknak sok időt kell fordítaniuk arra, hogy megteremtsék a kapcsolatot a BLDSC Ügyfélszolgálatával és az elégedetlen kutatók között. Az a remény, hogy a SED lesz a fő szolgáltatási módszer, a technikai problémák miatt nem vált valóra, mivel a könyvtárközi kölcsönzéssel foglalkozó munkatársak ezeket nem tudják megoldani.

Elektronikus dokumentumszolgáltatás

Az EUL-ban nagyobb sikerrel járt a saját fejlesztésű elektronikus dokumentumszolgáltatás. Az egyetem épületei több helyen találhatóak, a város központjában és a városon kívül is. Amíg az árak elfogadhatóak voltak, és a polcokon is volt elég hely, az EUL-ban a folyóiratokat több példányban fizették elő. Az elektronikus változat megjelenésével felmerült a kérdés: kinél legyen az egyetlen nyomtatott példány? Különösen élesen merült ez fel az orvosi, és ezen belül az onkológiai folyóiratoknál. Megoldásként az *Erskine Orvostudományi Könyvtár* (*Erskine Medical Library = EML*) pilotprojektet indított, amelynek keretében az elektronikus másolatszolgáltatást az *Ariel* szoftverre alapozták. Az eljárás hasonló volt a SED-hez, a megrendelő emailen kapott egy honlapcímet, amelyről a kért cikk letölthető. Mivel ezek a csatolók csak meghatározott ideig érhetőek el, a megrendelőnek figyelniük kell arra, hogy gépközelben legyenek, amikor megérkezik a kért cikk elérhetősége. A projekt nyomán még hat helyre vették meg az *Ariel 3.4* „küldés és fogadás” licencét, a többi helyre pedig az olcsóbb, csak a dokumentumok fogadására alkalmas változatot. 2003-ban az EML-ben a kevésbé használt folyóiratokat áthelyezték egy alagsori zárt, tömör raktárba, és bővítették az elektronikus dokumentumszolgáltatásban részesülő egyetemi felhasználók körét.

A zárt raktárak koncepciója viszonylag új volt az EUL felhasználói körében, és elég nehezen barátkoztak meg vele. Másrészt a könyvtárközi kölcsönzés munkatársainak meg kellett tanulniuk a szkennerek használatát, a fénymásoló gépekhez már nem volt visszaút. Egy évet vett igénybe, amíg megtanulták az új eszközök használatát, és havonta mintegy 150 cikkmásolatot tudtak küldeni az

EUL valamelyik részlegébe, vagy közvetlenül a felhasználóknak.

Skócia Közös Egyetemi Tárolója

Skóciában az EUL nem egyedül küzdött helyhiánnyal. 2001 novemberében az *Egyetemi és Kutatókönyvtárak Skót Szövetségét (Scottish Confederation of University and Research Libraries = SCURL)* felkérték, hogy készítsen tanulmányt a skót egyetemi könyvtárak számára egy közös tároló- és dokumentumküldő szolgáltatásról. Ennek eredményeként 2004 januárjában a Skót Nemzeti Könyvtár berendezéseinek igénybevételével és munkatársainak segítségével indult a *Skócia Közös Egyetemi Tárolója (Collaborative Academic Store for Scotland = CASS, <http://cass.nls.uk>)* kísérleti szolgáltatás. A projektben hat egyetemi könyvtár és a *Skót Királyi Zenei és Drámai Akadémia (Royal Scottish Academy of Music and Drama)* vesz részt. A legtöbben a kevésbé használt folyóiratokat vitték át a közös tárolókönyvtárba, egy könyvtár bátorkodott az összes nyomtatott folyóiratot átvinni (beleértve a kurrens évfolyamot is), amelyhez elektronikusan hozzá tud férni.

A letéti állományhoz valamennyi együttműködő könyvtár hozzáfér, a CASS katalógusa ingyenesen kereshető. Elvileg a tárolókönyvtárban lévő folyóiratokhoz azok a könyvtárak is hozzáférhetnek, amelyek nem vesznek részt a projektben. A gyakorlatban azonban a könyvtárak inkább a „saját” állományukat (az általuk küldött állományt) használják. A szolgáltatás nagyrészt kölcsönzés vagy fénymásolat formájában történik, az Arielt csak kevesen vették meg.

A CASS egyelőre kísérleti projektként működik, de hosszú távra hozandó döntéseket vetít előre, mint pl. a duplumok kiszűrése, és a megmaradó (egyetlen) tulajdonos kiválasztása. Vannak olyan résztvevők is, akik inkább máshol próbálnak nagyobb méretű raktárat találni, és akkor nem folytatnák az együttműködést.

Kilátások a jövőre

A könyvtárközi kölcsönzési részlegek általában fuldokolnak a papírok tengerében. Bár a számítógépes rendszerek jelentősen csökkentik a munkát, még mindig elég papír marad. Az EUL tipikus példa erre: a legtöbb kérést papíron kapják. Bár a szolgáltatás jelentős támogatásban részesül, az olvasóknak a kéréshez csatolniuk kell egy 4 fontra szóló csekket (voucher). A könyvtár honlapján van ugyan lehetőség internetes rendelésre, az olvasók azonban nem nagyon használják. Még ha a kérés ezen is küldi, a kérőnek a minden esetben ki kell nyomtatnia a rendeléshez tartozó szerzői jogi nyilatkozatot, és aláírva a csekkel együtt megküldenie. Két akadály áll a teljesen automatizált szolgáltatás útjában: nincs elfogadva az elektronikus aláírás, és nem oldották meg a fizetési gondokat. Ez utóbbira megoldás lehet a csekken előre történő fizetés (hitelkártya használata, a térítésmentes szolgáltatás stb.).

/LOBBAN, Marjory: ILL, a dying breed or a new brand? The experience of Edinburgh University. = Interlending & Document Supply, 34. köt. 1. sz. 2006. p. 15–20./

(Viszocsek Eszter)